

UOT 81`367

TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİNİN BÖLGÜSÜ (cümlənin baş üzvlərinə dair elmi-nəzəri mülahizələr)

Kəmalə Ş.ƏHMƏDOVA*

Türk dili XX əsrin 30-cu illərinə qədər daha çox ərəb-fars qrammatikasına uyğun araşdırılıb. 30-cu illərdən sonra alman, fransız və digər Avropa dilçilik məktəblərinin təsiri, müasir dövr dilçilərinin də bu cərəyana uyğun aparılan tədqiqatları müəyyən mülahizələrin dilemmasına gətirən birinci səbəblərdən biri kimi göstərilə bilər. Türk dilinin sintaksisi ilə bağlı araşdırmalar bu prizmadan davam etməkdədir. Sintaksis bölməsi Azərbaycan dilində olduğu kimi, türk dilində də mürəkkəb və mübahisəli bölmə olaraq aktuallığını qoruyur.

Türk dilçiliyində cümlənin baş üzvlərinin öyrənilməsi ilə bağlı fikirlərdən çıxış edərək demək olar ki, sintaktik vahidlərin adlandırılmasında, klassifikasiyasında çoxsaylı problemlər mövcuddur. Burada müəyyən obyektiv və subyektiv məqamların olduğunu qeyd etməliyik. Cümlənin baş üzvlərinin sintaktik funksiyalarının sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi tədqiqatın əsas məqsədidir.

Açar sözlər: Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyi, qrammatika məsələləri, sintaksisin öyrənilməsi, baş üzvlərin araşdırılması

Giriş. Türk qrammatikasının tədqiqi zamanı klassifikasiya və kvalifikasiya problemlərinin çox olduğunu müşahədə edirik. Bütün bunların həm obyektiv, həm də subyektiv səbəbləri mövcuddur. XX əsrin 30-cu illərinə qədər türk dili daha çox ərəb-fars qrammatikasına uyğun izah edilsə də, 30-cu illərdən sonra türk dilinə alman, fransız və digər Avropa dillərinin təsir etməsi, müasir dövr dilçilərinin də bu cərəyana uyğun aparılan tədqiqatları fikir ayrılıqlarına gətirib çıxaran birinci səbəb kimi göstərilə bilər. Bundan əlavə, müasir türkcənin təhsil səviyyəsinə görə də fərqli izah edilməsi göz önündədir. Yəni orta, ali və akademik səviyyədə sintaksisə baxış aspekti fərqlidir. Araşdırmalardan belə nəticə çıxır ki, *yüklem*, *özne* və *nesne* adlanan üzvlərdə ciddi problemlər olmasa da, dolaylı *tümleç*, *düz tümleç*, *belirteç tümleci* kimi sintaktik vahidlərdə problemlər vardır. Azərbaycan dilindən fərqli əsas xüsusiyyətləri qruplaşdıraraq, aşağıdakı mülahizələri göstərə bilərik:

a) “Təyin”in bir cümlə üzvü kimi olmaması. Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alsaq deyə bilərik ki, Türk dilində “tamlama” anlayışı çox geniş ifadə-

* Bakı Dövlət Universiteti, Türk filologiyası kafedrası, f.e.d.; kamalaahmadova@bsu.edu.az, ORCID ID:0000-0001-62498455

ləri özündə ehtiva edir. Buna görə də sifətin ismi təyin edərəkən yaratdığı “sıfat tamlaması” tək cümlə üzvü kimi götürülməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

b) Köməkçi nitq hissələrinin cümlə üzvü olması məsələsi. Bu mövzuda Leyla Karahan və Muharrem Ergin bu köməkçi nitq hissələrindən bağlayıcılara və ədatlara “cümlə dışı ünsürü” adlandırması, lakin eyni zamanda modal söz, qoşma və nidaların “ünlem tamlayıcısı”, “ilgeç tamlayıcısı” kimi adlandırılaraq leksik mənaları varmış kimi cümlə üzvlərinə aid edilməsi böyük sual doğuran və Azərbaycan dilindən fərqli olan bir situasiyadır.

Sintaksisin nəzəri məsələlərinin öyrənilməsi. Türk dilinin sintaksisi ilə bağlı araşdırmalar bu gün belə davam etməkdədir. Türk dilçilərindən Leyla Karahan, Caner Kerimoğlu, Tahsin Banguoğlu, Muharrem Ergin və başqalarının müasir Türk dilinin bu sahəsi üzrə müxtəlif fikirləri vardır. Sintaksis bölməsi Azərbaycan dilində olduğu kimi, türk dilində də mürəkkəb və mübahisəli bölmə olaraq aktuallığını qoruyur. Bu bölməyə türkcədə “sözdizimi” deyilir. Cümlə üzvlərinin bölgüsü məsələsinə gəldikdə burada bir çox problemlə qarşılaşırıq. Belə ki, dilimizdə mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq, zərflik adlanan cümlə üzvləri müasir türkcədə mübtəda - **özne** (fail), xəbər - **yüklem**, zərflik - **zarf** (belirteç), tamamlıq - **nesne** olaraq adlandırılır. Göründüyü kimi təyin müstəqil cümlə üzvü kimi göstərilir. Leyla Karahan müasir türkcədə söz dizimi haqqında qeyd edir ki, yan-yanı düzülən sözlər bitən fikir ifadə edirsə cümlə, varlıq və anlayış bildirirsə söz birləşməsi əmələ gətirir [12, 13]. Cümlə ən kiçik anlatım obyektidir. Duyğular, düşüncələr, olaylar və durumlar cümlə və ya cümlələrdən meydana gələn dil birlikləri ilə ifadə olunurlar. Türk tədqiqatçılarının əksəriyyəti cümlənin xəbərsiz ola bilmədiyi fikrini irəli sürürlər. Cümlə daxilində xəbərin hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunduğunun bir əhəmiyyəti yoxdur. Leyla Karahana görə, cümlənin qurula bilməsi üçün hökm bildirən xəbərlik şəkilçisi qəbul etmiş bir feil və ya isimin yetərli olmasıdır. Ən kiçik cümlə bu özəlliyə sahib olan tək kəliməlik cümlədir [12,14]. Məsələn: “Titredi.” “Yorgunum.” “Zordur.” və s. Müəllif qeyd edir ki, xəbərin anlamı mübtəda (özne), tamamlıq (nesne), zərflik (zarf) vasitəsi ilə tamamlanır. *Geçişli fiil* adı verilən təsirli feilli cümlələr daxilində bütün cümlə üzvlərini ehtiva edə bilər. Məsələn: “Türklük (ö) / beş yüz seneden beri (z) / İstanbul’u ve Boğaziçi’ni (n) /bütün beşeriyetin hayaline (yt) /böyle (z) nakşetti(y).

Müasir Türk dilində “söz dizimi” bəhsinin tədqiqində müxtəlif problemlər ortaya çıxır. Bunun əsas səbəbi dilçilərin cümlə üzvlərini və onların funksiyalarını müxtəlif cəhətdən araşdırıb izah etməsidir. Buna görə də adları çəkilən dilçilər (T.Banguoğlu H.Ediskun Z.Korkmaz L.Karahan) cümlə üzvlərinə fərqli təsnif etmişlər. İsmet Cemiloğlu “söz dizimi” bəhsinin tədqiqində qarşıya çıxan problemlərlə əlaqədar olaraq qeyd edir ki, cümlə təhlilində bizi yanlışa aparən səbəblərdən biri də cümləni meydana gətirən ünsürlərin fərqli adlandırılmasıdır [5, 44]. Belə ki bu mövzuda dilçilər arasında yekdil fikir yoxdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi türk dilçilərinin cümlə üzvlərinin bölgüsünə

fərqli baxış açısı var. Caner Kerimoğlu bu mövzuda böyük araşdırma aparmış və qeyd ediləcək qənaətlərə gəlmişdir. Belə ki, akademik səviyyədə cümlə üzvlərinin bölgüsü bu cürdür. Muharrem Erginə görə cümlə daxilindəki üzvlər fiil, fail, nesne, yer tamlayıcısı və zarf adlandırılmalıdır. Dilçi bu əsas 5 üzvün yanında bir də cümləyə əlavə edilən “cümlə dışı unsur” üzərində dayanır. M.Erginin fikirlərini bir nümunə üzərində göstərsək belə olar [8, 689]: “Ahmet (fail) onu (nesne) köye (yer tamlayıcısı) akşamleyin (zarf) götürdü (fiil) və (cümlə d.ü.) geri (zarf) döndü (fiil).”

Tahir Nejat Gencan cümlədə üç ana ünsürün olduğunu qeyd edir. Bunlar özne, yüklem və tümleçdir. Tümleçlər özü 4 yerə ayrılır: 1) Düz tümleç 2) Dolaylı tümleç 3) İlgeç tümleçləri 4) Belirteç tümleçləri [10, 86].

T.N.Gencan ilə M.Erginin təsniflərini qarşılaşdırsaq onda özne-fail, yüklem-fiil, düz tümleç-nesne, dolaylı tümleç-yer tamlayıcısı, belirteç tümleci-zarf, ilgeç tümleçləri-cümlə dışı ünsürü olacaq. Türk dilçiliyində ədat, qoşmalar ayrı-ayrı qruplarda təsnif olunmur və birlikdə “ilgeç” adlandırılır.

Rasim Şimşek cümlədə beş üzvün olduğunu qeyd edir: özne, belirteç tümleci, dolaylı tümleç, nesne, yüklem. Tədqiqatçının gəldiyi nəticə M.Erginə yaxındır. R.Şimşek yaklaşma (yönlük hal), bulunma (yerlik hal), ayrılma (çıxışlıq hal) şəkilçilərindən birini alan və zaman və tərz bildirən zərfliyi dolaylı tümleç (yer tamlayıcısı) kimi qəbul edir [18, 45].

Leyla Karahan özne, yüklem, nesne, yer tamlayıcısı, zarf olaraq cümlə üzvlərini qruplaşdırır. L.Karahan da M.Ergin kimi cümləyə əlavə edilən digər formaları cümlə dışı ünsür kimi götürür [12, 20]. Dilçinin yer tamlayıcısı və zarf dəyərləndirməsi Ergin və Şimşekdən fərqlidir. Müəllif qeyd edir ki, yönlük yerlik və çıxışlıq hal şəkilçisi daşıyan tərz, miqdar və zaman zərflərinin yer tamlayıcısı olmadığı unudulmamalıdır. Nümunə olaraq: “Sisli havalarda vapuru gördünüz mü?”, “Odalara çoktan karanlık basmıştı.” Bu cümlələrdə “sisli havalarda” və “çoktan” ifadələri zarf tümleci olaraq qəbul edilməlidir. Çünki bunlar zaman mənası ehtiva etdiyi üçün zaman zərfləri götürmək daha doğrudur.

Göründüyü kimi cümlə üzvlərinin bölgüsündə araşdırmaçıları arasında fikir ayrılığı var.

Nəticə etibarını ilə ümumilikdə belə demək olar:

1) Termin problemi. Araşdırma zamanı sintaksis bölməsində terminlərin müxtəlifliyi ilk diqqət çəkən məsələlərdəndir. Son tədqiqatlarda özne, yüklem, nesne adlarında müəyyən fikir formalaşmışdır [3; 5; 7; 8; 12].

2) Cümlə üzvlərinin bölgüsündə yekdil fikrin olmaması. Cümlənin sintaktik bölgüsü zamanı tədqiqatçılar müxtəlif meyarları əsas götürərək bu sintaktik vahidlərin təyin edilməsində müəyyən xaos müşahidə edilir. Məsələn, M.Ergin, L.Karahan və başqaları nida və bağlayıcıları cümlə dışı ünsürü sayarkən T.N.Gencan, H.Ediskun, H.Dızdaroğlu eyni ünsürləri “ədat-ilgeç tümleci” başlığı altında bir cümlə üzvü olaraq tədqiq edirlər. Hər iki fikri təsdiqləyən və inkar edən araşdırmalar var.

Əlbəttə ki, akademik dilçilikdə bu mövzuda fikir birliyinin olmaması

normal sayılmalıdır. Lakin türk tədqiqatçıların əksəriyyətinin mübtədə, xəbər və tamamlığa aid fikirləri, demək olar ki, yekdildir. Yəni bu üzvlərin adlandırılmasında və təyin edilməsində ciddi mübahisələr yoxdur. Təbii ki, cümlə üzvlərini daha yaxşı başa düşmək Azərbaycan dilindən fərqli məqamlarını görmək və onların bölgüsündə fərqli fikirləri təyin etmək üçün bu üzvləri ayrı-ayrılıqda gözdən keçirmək lazımdır.

Xəbərlə (yüklem) bağlı elmi dilçilik fikirləri. Türk tədqiqatçıların əksəriyyəti xəbərin cümlənin ən baş üzvü fikrini qeyd edirlər. Bu sintaktik vahidsiz cümlənin olmasını qəbul etmirlər. Xəbərin təməl üzv olduğu müləhizəsi yekdil olaraq qəbul edilsə də, mübtədə və tamamlığın xəbərdən asılı olması bəzi dilçilər tərəfindən birmənalı şəkildə qarşılanmır.

Türk Dil Kurumu xəbərləri “isim soylu” və “fiil soylu” olaraq iki yerə bölür. Məsələn: a) Öğretmen sınav kağıtlarını dağıttı (fiil yüklem). b) Kapıyı çalan postacıymış (isim yüklem). Bu bölgüdə fərqli olaraq M.Erginin bütün xəbərlərə “fiil” deməsi böyük çəşqınlıq yarada bilər. Çünki xəbərlik şəkilçisi qəbul edən isim, sifət, əvəzliyin “fiil” kimi adlandırılması böyük sual yaradır.

Əgər yüklem bir leksik vahiddən deyil söz birləşməsindən, yəni “tamlama”dan ibarətdirsə, buna Türk dilçiliyində “yüklem öbeği” deyilir. Məsələn: Türkan Şorayın bu hafta vizyona giren “Sultan” filmi, bir kadının öyküsüdür. Qeyd edilən hissə “yüklem öbeği” adlanır. Türk dilində təyınə qarşılıq olan bir cümlə üzvü olmadığı üçün “düzenli olarak terapistə giden” birləşməsini ayıra bilmirik.

Yüklemın ismi və yaxud feili olması məsələsinə Leyla Karahanın münasibəti belədir. İlk növbədə feili cümlələr haqqında müəllif qeyd edir ki, xəbəri “çekim eki” alan və ya mürəkkəb feil olan cümlələr feili cümlələrdir. Bu, əmr şəklının 2-ci şəxsi xaric daim şəkilçi ilə yaranır. Hər çeşid “kılış”, “oluş” feili cümlələrlə qarşılanır. Özəllikləri bunlardır:

a) Təsirli (geçişli) feil cümlələrində cümlə üzvlərinin hamısı ola bilər: “Sadrazam (ö)/ o zaman (z)/ kethüdasını (n) / Muhsin Çelebinin Üsküdar’daki evine(yt)/ gönderdi(y)”.

b) Təsirsiz (geçişsiz) feil cümlələrində nesne (tamamlıq) olmaz: “Doktorun içine birdenbire bir hüzün çöktü” (gsiz feil)

c) Təsirsiz-edilgen feilli cümlələrdə mübtədə yoxdur: “Sabahleyin büyük bir lezzetle kahvaltıya başlanırdı.”

Leyla Karahan cümlənin ikinci forması olan ismi cümləni belə izah edir ki, xəbəri bir isim, isim qrupu, ad qrupu olan cümlələrə ismi cümlələr deyilir. İsim və isim qrupları “i” ek-fiili ilə görünən keçmiş zaman və öyrənilən keçmiş zaman halında çekime girərək yüklem (xəbər) vəzifəsini daşıyırlar. İsmi cümlələrdə “kip” şəkilçisi daşımayan xəbərlər geniş zamandadırlar. Özəllikləri bunlardır:

a) İsmi cümlələri adətən iki üzvdən – mübtədə və xəbərdən meydana gəlir: “Yalancılığa da doğruculuğa da tahammül etmeyen bir dünyadayız.”

b) İsmi cümlələrində zərf və yerlik hal şəkilçili yer tamlayıcıları da tez-tez istifadə olunur: “Anadolu’da dağların ve köylerin sonsuz bir bitevliliyi var.”

c) İsmi cümlələrdə adətən tamamlıq olmur. Əgər yüklem feil deyilsə yəni hökm və ya yargı yoxdursa onsuzda xəbər tamamlığa ehtiyac duymur.

ç) İsim cümlələrində yönlük və çıxışlıq (yönelme və uzaklaşma) hal şəkilçili yer tamlayıcılarına az rast gəlinir: “Kendi kendileri dolu olanlarda başkalarına yer yoktur.”

d) Quruluşunda yerlik hal şəkilçisi olan yer tamlayıcıları olan ismi cümlələrdə mübtədə adətən xəbərin önündə olur: “Evin birkaç yüz adım uzağında onun kendi taş kulübesi de vardır.”

e) Ən çox istifadə olunan “var” və “yok” sözlü ismi cümlələrdir: “Körfezde bizim Haliç suyunun koyu durgunluğu var.”

Yüklem yerinə görə cümlələr. Türkiyə türkçəsinin, ümumiyyətlə bütün türk dillərinin cümlədəki söz dizimində xarakterik özəlliyi xəbərin axırda gəlməsidir. Lakin bəzi səbəblərə görə xəbərin yeri cümlədə dəyişə bilər. Buna görə də cümlələr xəbərin yerləşməsi baxımından aşağıdakı növlərə bölünür:

1) Kurallı cümlələr. Bunlara qaydalı düz cümlələr də deyilir. Xəbəri axırda gələn cümlələrdir. Yardımçı üzvdən ana üzvə doğru düzülüş, Türk cümlə quruluşunun təməl özəlliyidir. Yüklemi tamamlayan üzvlər yüklemədən əvvəl gəlir. Yükleme ən yaxın üzv adətən qabardılması istənilən üzvdür: “Cins-cins hurma ağacları yerden sekiz-on metre havaya yükselerek gergin, yeşil pençeleri andıran yapraklarını cam kubbeye değdiriyolardı.”

2) Devrik cümlələr. Xəbəri sonda gəlməyən cümlələr türkçədə “devrik cümlələr” adlanır. Bir anlam önə çıxarma, vurğulama ehtiyacı, özəlliklə şeirdə ahəng olması və digər üzvlərin olduğu kimi xəbərin də yerini dəyişdirə bilər. Devrik cümlələr sözlü dildə yazılı dillə müqayisədə daha çox istifadə olunur: “Bir türkü söylüyorum güzelim gözlerine.”

Quruluşunda hər hansı bir inkarlıq ünsürü olan bəzi cümlələr sual vasitəsilə təsdiq (olumlu) bir məna qazanırlar: “Ben, hakikatlın gördüğün kadar çirkin olamayacağını sana söylemedim mi ?”

“Olumsuz” adlandırılan cümlələr isə Azərbaycan dilində inkar cümlələridir. Hökmün təsdiqlənmədiyini və gerçəkləşmədiyini bildirirlər. “Yapmama”, “yapılmama”, “olmama” bildirirlər. “ma/me” şəkilçiləri inkar şəkilçiləridir. “değil” hissəciyi “ne...ne de” və “yok” ədatları ismi cümlənin mənasını inkara çevirən ünsürlərdir.

- “Ma/me” şəkilçisi ilə olumsuz (inkar) cümlələr yarananlar: “Paris’in havasına giren, mektup yazmaq için vakit bulamaz.”, “Günün birinde gükyüzünde siyah lekeler görmeyeceksiniz.”

- “Değil” hissəciyi ilə qurulanlar : “Bu güler yüzlü adam ben değilim.”

- “Ne...ne de” ədatı ilə qurulanlar: “Ne şair yaş döker, ne de aşık ağlar.”

Ədatla qurulan inkar cümləsinin xəbəri təsdiqdə olmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, istər yükləmin cümlədəki yerinə, istərsə də təsdiq-inkara görə qruplaşdırma bütün dilçilərin elmi əsərlərində var. Bu təsnifatı L.Karahan, T.Banguoğlu, Z.Korkmaz və digər dilçilər də təsdiqləyir [3; 12; 14].

Bundan başqa xəbərinə görə cümlələr 3 qrupa bölünür: 1) Kılış cümləsi 2)

Oluş cümləsi 3) Durum cümləsi.

1) Kılış cümlələri “kılış fiil” adlandırılan feillərlə qurulur və hərəkəti təmsil edən xəbər subyektə ehtiyac duyar: “Samsun’dan ne zaman döndünüz?” cümləsi kılış cümləsidir və xəbər olan “dönmək” feili hərəkəti eləməyə sahib olan “siz”subyektinə ehtiyac duymuşdur.

2) Oluş cümlələri “oluş fiili” adlanan feillərlə qurulur. Bu zaman hərəkəti təmsil edən xəbər hər hansı subyektə ehtiyac duymaz: “Kırlar yeşillenmiş” cümləsi belə bir oluş cümləsidir və xəbər olan “yeşillenmiş” feili cümlə qura bilmək üçün bir varlığa ehtiyac duymur.

3) Durum cümlələri. Bu cümlələr daha çox feildən yox, başqa nitq hissəsindən yaranırlar. Onlara “İsmi Cümlələr” də deyirlər. Bunun üçün sözün “çekim eki” adlandırdığımız xəbərlik şəkilçisi almaqları kifayətdir. Məsələn: “Limon sarıdır.” Burada xəbər olan “sarı” sifəti xəbərlik şəkilçisinin köməyi ilə yaranmışdır. Durum cümlələri subyektə ehtiyac duymasa da, obyekt yanında tələb edir. Bu baxımdan üç qrupa bölünən cümlələr mübtədali və tamamlıqlı olmaqla 2 yerə ayrılır. Belə ki, əgər xəbər kılış feilindən ibarətdirsə, onun yanında olmağı lazım olan təməl üzv mübtədadir. Xəbər oluş feili ilə ifadə olunubsa yanındakı üzv tamamlıq olacaq. Buna görə cümlələrdəki tamamlayıcı təməl üzvlər əsas götürüldükdə nesneli və özneli (mübtədali və tamamlıqlı) cümlə olmaqla 2 fərqli cümlə tipi ortaya çıxa bilər:

1) Nesneli cümle. Tamamlıq (obyekt) tələb edir. Oluş və durum cümlələri bura aiddir. Məsələn: “Ahmet’in yorgunluğu yüzünden görünür”.

2) Özneli cümle. Mübtədə tələb edir. Kılış cümlələri bura aiddir. Məsələn: “Ahmet topa vurdu”.

Tamamlıqlı cümlələrdə iki təməl üzv var: 1) Yüklemlər 2) Nesne. Bu cür cümlələr tamamlıqlı vurğulu oluşu durumları ifadə etmək üçün istifadə olunur. Mübtədanın vurğulu olduğu durumları ifadə etmək üçün qurulan özneli cümlələrdə isə kılış feilinin çatısına, yəni təsirli olub olmamasına görə təməl üzv dəyişə bilər. Təsirli kılış feillərində “yüklem”, “özne”, “nesne” olmaq üzrə 3 başlıca üzv olur. Məsələn: Ali (ö) kitab (nes.) okudu(y). “Ettirgen” adı verilən icbar növ feilli cümlələrdə “yüklem”, “yapan özne”, “yaptıran özne”, “nesne” olmaqla dörd təməl üzv olur. Məsələn: “Ali kitabı Ayşe’ye okuttu.” cümləsində “Ali” yaptıran özne, “Ayşe” yapan özne, “kitabı” nesne, “okuttu” isə yüklemdir. Təsirli və icbar növ olmayan cümlələrdə “özne” “yüklem” təməl üzv olur: “Ali(ö) koşuyor(y)”.

Nəticə etibarilə cümlənin bir qurucu iki tamamlayıcı olmaqla üç təməl üzvü var. Yüklemlər yanına bu tamamlayıcı üzvlərdən ən az birini almadan cümlə qura bilməz. Tamamlıqlı cümlələrdə mübtədə olmaya da bilər. Lakin mübtədali cümlələrdə xəbərin təsirli olduğu halında tamamlıq da təməl üzv olaraq cümləyə qatıla bilər.

Göründüyü kimi, yüklem yəni xəbər cümlənin 1-ci dərəcəli təməl üzvü olub olduqca mürəkkəb xarakteristikaya malikdir. Bütün cümlənin məsuliyyəti xəbərin üstünə düşsə də, mübtədə xəbəri tamamlayan ən önəmli üzvüdür.

Mübtədə ilə (özne) bağlı elmi-nəzəri görüşlər. Türk dilində termin olaraq mübtədəyə “özne” deyilir. Özneye bu cür tərif verə bilərik: Cümlədə hökmü yerinə yetirən subyekti, cümlədə olanları qarşılayan üzv öznedir. Mübtədə (özne) xəbərin göstərdiyi kılış, oluş və durumu üzərinə alır. Mübtədanın özəllikləri aşağıdakılardır:

a) Özne yüklemi isim olan cümlələrdə, məchul növ feilli cümlələrdə “olan” ı və digər cümlələrdə “yapan”ı qarşılayan üzvdür: “Hava durgundu.” (olan) , “Cevdet bey geldi.”(yapan)

b) Mübtədə xəbərə cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri xaric başqa şəkilçilər almadan bağlanır.

c) Bir cümlədə birdən çox mübtədə ola bilər. Məsələn: “Her saz, her ot, her kanat çırpınışı bir pırıltı içinde erir”.

d) Mübtədə bəzi cümlələrdə bir söz və ya söz qrupu olaraq yer alır. Cümlənin mübtədası yüklemənin daşdığı şəxs şəkilçisindən aydın olur. Şəxs şəkilçisinin işarə etdiyi əvəzlik cümlənin mübtədası olur. Məsələn: “(Ben) Uçurumun başına çöktüm”.

e) Təsirsiz –şəxssiz feilli cümlələrdə mübtədə olmur. Bu feillərin yalnız III şəxsi cümlədə istifadə olunur: “Bu yoldan ikinci bir sofaya gəlinir və bunun sağ tərəfindəki ilk kapıdan bu odaya girilirdi.” Eyni zamanda feilin vacib şəklinin yəni “gereklik kipinin” III şəxsin təkində və ya “mak+ lazım/gerek” qəlibli cümlələrdə də mübtədə olmaz: “Aydın olmaq için önce insan olmak lazım.”

Xəbəri mürəkkəb feillə ifadə olunan cümlələrdə mübtədə xəbərin içində yer ala bilər. Buna türk dilində “Özneli yüklem” deyilir. Bu xəbərlə mübtədanın mənacə yaxınlaşmasından irəli gəlmişdir. Bəzi frazeoloji birləşmələri də təbii ki, buna aid etmək olar. Quruluşuna görə feillərin bölgüsündə bu tip “anlamca kaynaşmış birləşik fiiller” onsuzda vardır. Məsələn:

Biraz onlara gəzəl bir oyun oynamaya karar verdiyim halde şimdi beni sezmələrindən ödəm kopuyordu. Verilən “ödə kopmaq” frazeoloji birləşmədir. Yəni “anlamca kaynaşmış” mürəkkəb feildir. Lakin eyni zamanda cümlənin sintaktik təhlili zamanı “ödəm” özne “kopuyordu” yüklem kimi təhlil olunmur. Bundan əlavə öznenin bir sıra növləri vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

1) Gerçek özne. Bu tip mübtədalar cümlənin subyekti vəzifəsində çıxış edir. Yəni edilən hərəkətlə birbaşa bağlı olan, hökmü üzərinə alan subyekt “gerçek özne” adlanır. Bu mübtədalar cümlədə görülür: “Ali sınıf birincisidir”.

2) Gizli özne. Əgər cümlə daxilində mübtədə formal olaraq yoxdursa, lakin xəbərin qəbul etdiyi şəxs şəkilçisi ilə bərpa oluna bilirsə bu tip mübtədalar “gizli özne” adlanır. Məsələn: “Hep onu bekledim”. Cümləsində yüklemənin qəbul etdiyi I şəxsin təkinin şəkilçisi ilə mübtədanı bərpa etmək olar. Bu cümlədə mübtədə “ben” əvəzliyidir.

3) Sözde özne. Bəzi cümlələrdə işi görən subyekt məlum olmur, lakin görülən işdən və yaxud hərəkətdən təsirlənən obyekt mübtədə vəzifəsini üzərinə götürür. Belə cümlələrin mübtədasına Türk dilində “sözde özne” deyilir. Məsələn: “Otoparktağı araçlar temizce yıkandı.” Bu cümlədə yüklem “yıkandı” feildir. Əgər

cümləyə sual versək: “Otoparktaki araçları kim yıqadı?” bu suala cavab vermək mümkün olmayacaqdır. Çünki maşınları kimin yuduğu cümlədə göstərilməyib. Bu durumda sualı belə dəyişmək olar: “Ne yıqandı?” Bu sualın cavabı olaraq “araçlar” demək mümkündür. Cümlədə “araçlar” sözü hərəkətdən təsirlənən obyektidir. Cümlədə mübtədə vəzifəsində çıxış edib.

4) Açıqlamalı özne. Bəzi cümlələrdə mübtədə açıqlaması və ya əlavəsi ilə birlikdə verilir. Açıqlamaların başında və sonunda vergül qoyulur. Açıqlamalar və ya əlavələr mübtədə ilə birlikdə təhlil olunur. Məsələn: “Hatice, halamın kızı, yarın bize gelecek.” Nümunədəki cümlədə “Hatice” əsas mübtədə “halamın kızı” isə onun açıqlamasıdır. Bu tip mübtədalara türkçədə “açıqlamalı özne” deyilir. Bu cümlənin sintaktik təhlili zamanı “hatice” sözünü ayrı mübtədə, “halamın kızı” birləşməsini ayrı mübtədə kimi təhlil etmək olmaz. Onlar bir yerdə təhlil olunmalıdır.

5) Seslenmeli özne. Mübtədəsi olmayan, amma xitab işlənən cümlələrdə subyekt və ya obyekt olaraq ikinci şəxsə müraciət olunur. Türk tədqiqatçıları bu formanı “seslenmeli özne” adlandırırlar. Məsələn: “Türk, çalış, ögün, güven!”; “Atatürk’üm, önderim, kalbimde yatıyorsun!” Qeyd edilən cümlələrdəki “Türk” və “Atatürk’üm” xitabları işlənən cümlələri Türk dilində “seslenmeli özne” kimi qeyd edirlər.

6) Örtülü özne. Şəxssiz cümlələrdə hərəkəti edən kim (nə) olduğu bəzən “... tərəfindən, nədən, yüzünden, ötürü” kimi sözlərlə göstərilir. Məsələn: “Yeni gelen ürünler müşteriler tarafından çok beğenildi.”, “Fırtana nedelele ağaçlar devrildi”. “Yüzünden, nədən” kimi səbəb bildirən sözlər hərəkəti edəni bildirirsə “örtülü özne”, əks halda isə zərflik yaradır: a) “Kar yüzünden köyün yolu kapandı”, b) Kar yüzünden okullar kapandı. Birinci cümlədə hərəkəti edən “kar” sözüdür. “Köyün yolu” nesne, “kapandı” yükləmdir. İkinci cümlədə isə “kar yüzünden” səbəb zərfləri “okullar” isə “sözde özne”dir.

Bu tip özne bölgülərində o qədər də fikir ayrılıqları yoxdur. Məsələn, Leyla Karahanda bu bölgülərə rast gəlinməsə də, Caner Kerimoğlu, Zeynep Korkmaz bölgülərin olduğunu təsdiq edirlər. Bəzi tədqiqatçılar bütün çeşid özneleri gizli, sözde və s. olaraq bölmür, sadəcə “özne” adlandırırlar. Ümumiyyətlə, mübtədə bəhsi xəbər və zərflərə görə daha aydındır. Bu bəhisdə zərf və xəbər qədər fikir ayrılıqları yoxdur. Bir fikir ayrılığını nəzərə çatdıraraq. Bəzi tədqiqatçılar eyni zamanda TDK öznenin bir türü olan “seslenmeli özne” haqqında danışarkən xitabların da bura aid olduğunu iddia edirlər. Lakin L. Karahan və M. Ergin qeyd edir ki, xitab ünsürləri yükləmə bağlanmadıqları üçün özne deyil cümle dışı ünsürdür: “Şair! Sen üzöldükçe ve öldükçe yaşarsın”. Burada dilçilər “şair” sözünü seslenmeli özne yox, cümle dışı unsur götürürlər. Onlar qeyd edir ki, bu cümlənin öznesi yükləmin qəbul etdiyi şəxs şəkilçisinə əsasən “sen”dir. (Gizli özne).

Azərbaycan dilindən digər fərqli cəhət də ondadır ki, türkcədə mübtədən sonra onu daha çox vurğulamaq üçün ondan sonra vergül qoyulur. Digər bir səbəb isə mübtədanı (özne) başqa cümlə üzvlərindən fərqləndirməkdir.

Nəticə. Azərbaycan və Türkiyə dilçiliyində cümlənin baş üzvlərinin öyrənilməsi ilə bağlı fikirlərdən çıxış edərək demək olar ki, hər iki türkcənin qrammatik quruluşunun eyni olmasına baxmayaraq, sintaktik vahidlərin adlandırılmasına, onların təyinatına münasibət tamamilə fərqlidir. Burada müəyyən obyektiv və subyektiv məqamları nəzərə almasaq, deyə bilərik ki, hər iki dilçilikdə həmin məsələ ilə bağlı zəngin elmi fikirlər var və gələcək sözügedən istiqamətdə müqayisəli araşdırmaların aparılmasına ciddi ehtiyac duyulur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. və b. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
2. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998.
3. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara: TDK yayınları, 1998.
4. Bilgegil M. K. Türkçe Dil Bilgisi. İstanbul. Dergah yayınları, 1982.
5. Cemiloğlu İ. 14. Yüzyıla Ait Bir Kıyas-ı Enbiya Nüshası Üzerinde Sentaks incelemesi. Ankara: TDK yayınları, 1994.
6. Dizdaroğlu H. Tümcəbilgisi. Ankara: TDK yayınları, 1976.
7. Ediskun H. Türk Dilbilgisi. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1999.
8. Ergin M. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Bayrak yayınları, 1993.
9. Gencan T. N. “Edatlar ve Edat Tümləçleri”, Türk Dili, XVII. C., say 198, Mart, s. 680-684, 1968.
10. Gencan T. N. Dilbilgisi. Ankara: Ayrac yayınları, 2001.
11. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Adiloğlu, 2001.
12. Karahan L. Türkçede Söz Dizimi. Ankara: Akçağ yayınları, 1999.
13. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007.
14. Korkmaz Z. Türkiye Türkçesi Grameri. Ankara: TDK yayınları, 2003.
15. Musayev M. Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi. Bakı: Kitab aləmi, 2010.
16. Rəsulov Ə. Rüstəmov R. Türk dili. Bakı: Bakı Universiteti, 2007.
17. Seyidov Y. Mərdanova S. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika problemləri. Bakı: BDU, 2008.
18. Şimşek R. Türkçe Sözdizimi. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, 1987.
19. Zülfikar H. “Özne Türleri ve Bunların Adlandırılışı”, Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı (22-23 Ekim 1993). Ankara: TDK yayınları, s. 43-51, 1995.

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ ОСНОВНЫХ ЧАСТЕЙ ПРЕДЛОЖЕНИЕ НА ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ (научно-теоретические соображения по основным частям предложения)

Кямаля Ш.АХМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

До 30-х гг. XX века турецкий язык изучался в основном в соответствии с арабско-персидской грамматикой. Влияние немецкой, французской и других европейских школ лингвистики после 30-х годов, а также исследования современных лингвистов в соответствии с этой тенденцией можно назвать одной из первых причин дилеммы определенных соображений. Через эту призму продолжаются исследования синтаксиса турецкого языка. Раздел синтаксиса остается актуальным как сложный и противоречивый раздел как на турецком, так и на азербайджанском языках.

Основываясь на взглядах изучение основных частей предложений в турецкой лингвистике, можно сказать, что существует много проблем в наименовании и

классификации синтаксических единиц. Следует отметить, что есть определенные объективные и субъективные моменты. Основная цель исследования - уточнить границы синтаксических функций основных частей предложения.

Ключевые слова: Азербайджанская и турецкая лингвистика, вопросы грамматики, изучение синтаксиса, исследование основных членов

DISTRIBUTION OF SENTENCE MEMBERS IN TURKISH LINGUISTICS (scientific- theoretical considerations on the main parts of sentences)

Kamala Sh.AHMADOVA

SUMMARY

Until the 30s, the Turkish language was studied mainly in accordance with Arabic-Persian grammar. The influence of German, French and other European schools of linguistics after the 30s and the research of modern linguists in line with this trend, can be cited as one of the first reasons for the dilemma of certain considerations. Research on the syntax of the Turkish language continues through this prism. The syntax section remains relevant as a complex and controversial section in Turkish as well as in Azerbaijani.

Examining the sources related to the study of the main parts of the sentence in Turkish linguistics, we can say that there are many problems in the issues of classification. It should be noted that there are objective and subjective approaches. The main purpose of the study is to clarify the boundaries of the syntactic functions of the main parts of the sentence.

Keywords: Azerbaijani and Turkish linguistics, grammar issues, syntax study, investigation of sentence members